

Спецслужби Української Держави

Організаційні здібності П.Скоропальського, уміння згуртувати навколо своєї адміністрації однодумців, залучити до формування державного апарату висококваліфіковані, досвідчені кадри, прагнення встановити в країні громадський спокій та правопорядок сприяли відомим надбанням Гетьманату у справі фундації провідних засад державного ладу та управління.

Цілком очевидно, що ці надбання слід по праву віднести і на адресу спецслужб, бо якраз в цей період, на нашу думку, найбільш повною мірою виявилась державотворча функція їхньої діяльності. Вважаємо, що цей історичний період не має собі рівних за кількістю та масштабами загроз існуванню держави. Про це, зокрема, свідчить і стан загальнополітичної та оперативної обстановки. З одного боку, позитивна тенденція до державотворення, початок розбудови органів влади та їх функціонування, з іншого — наявність австро-німецьких військ, діяльність іноземних розвідок; підризна робота російських радянських спецслужб з метою повалення існуючого ладу; антидержавна діяльність підпільних організацій, які орієнтувалися на радянську Росію та «близький рух»; масові селянські й робітничі антигетьманські виступи; існування впливової партійно-політичної опозиції; дії організованих злочинних угруповань, розклад і дезорієнтація частини державного апарату. Ускладнювали політичну ситуацію і прорахунки уряду в соціальній політиці.

Відповідним чином впливали на політичну й оперативну обстановку дії спецслужб країн Четвірного блоку, Англії й США; селянський рух, особливо під проводом Н.Махна; існування незаконних збройних формувань, створених за національною ознакою; діяльність опозиційних партій, що розпочали підготовку антигетьманського повстання.

Дбаючи про встановлення стабільного правопорядку в Україні, гетьман П.Скоропальський затвердив 18 травня 1918 р. постанову Ради Міністрів «Про зміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної варті». Відповідно до неї перетворення «міліції» на «Державну варту» зумовлювало уточнення структури та функцій цього відомства. На нього покладалася як боротьба з кримінальною злочинністю, так і виконання контррозвідувальних завдань, протидія особливо небезпечним замахам на державний лад. Запроваджувалась чітка організаційно-функціональна структура центральних і місцевих органів Державної варті.

У структурі МВС України створювався Департамент Державної варті (ДДВ). Положення про нього базувалося на статтях 361, 362 «Зводу законів Російської імперії» (т.1, ч.2). До складу Департаменту входили директор, віце-директор, чиновники для особливих доручень, начальники відділів, секретар та інші працівники. ДДВ поділявся на окремі відділи: загальний (фінансово-господарчі та облікові питання), інспекторський (кадрові питання, попередження та припинення загальнокримінальних злочинів), залізничний (протидія ворожим акціям на залізничному транспорті), легітимізаційний (паспортний режим), освідомчий і секретну частину¹.

Управління службовим персоналом та інституціями Державної варті (ДВ) — загальної, карно-розвідчої (розшукової — В.С.), освідомчої — в губерніях і повітах зосереджувалося у руках відповідних старост. Для допомоги губернському старості призначався окремий помічник-інспектор ДВ у губернії².

Державну варту повіту очолював начальник, який підлягав повітовому старості. Вся територія повіту поділялася на райони з осередками ДВ з відповідними начальниками. На чолі ДВ волості стояв голова волосної варті. У великих містах створювалися міські підрозділи ДВ, які мали районні структури. Діяльність ДВ у карно-розвідчій сфері зосереджувалась у відповідних губернських, повітових, міських та районних відділах. Вони мали передбачену штатами кількість піших і кінних вартових, а також резервні сотні. Відділи проводили оперативно-розшукову роботу та необхідні процесуальні дії у кримінальних справах. За діяльністю ДВ здійснювався прокурорський нагляд. При проведенні дізнання співробітники ДВ перебували у безпосередній підлеглості особам прокурорського нагляду згідно з постановами «Статуту Кримінального Судочинства», які поширювались і на службовців загальної поліції³.

Детальніше необхідно сказати про Освідомчий відділ (ОВ) ДДВ, оскільки на цей підрозділ були покладені завдання організації роботи по попередженню, відверненню й припиненню злочинів проти державного ладу й безпеки держави, збору інформації про політичні виступи, страйки, партизансько-повстанський, профспілковий рух, політичні партії та їх функціонерів, настрої населення⁴. Цим самим визначились основні види контррозвідувальної діяльності відповідно до головних завдань захисту безпеки держави.

Як свідчить «Короткий огляд діяльності Освідомчого відділу Департаменту Державної варті» від серпня 1918 р., створення системи освідомчих підрозділів розпочалося 8 червня 1918 р. під безпосереднім керівництвом старшого урядовця для особливих доручень Л.Пономарьова (він же став і першим шефом цього підрозділу) і загальним керівництвом директора ДДВ П.Аккермана. Посаду віце-директора обійняв Тальберг⁵.

У складі Освідомчого відділу виділялися окремі діловодства за напрямками роботи: загальне (особовий склад і господарські питання), тасмне, агентурне, залізничне, а також реєстраційна частина і фото-криміналістична лабораторія. На різних адміністративно-територіальних рівнях створювалися місцеві освідомчі відділи ДВ, штатна чисельність котрих залежала від кількості населення конкретного регіону чи населеного пункту.

Характерно, що всі співробітники ДВ незалежно від галузі своєї діяльності (міської, повітової, залізничної, карно-розшукової, освідомчої) мали працювати в тісній взаємодії⁶. Місцеві ОВ були зобов'язані висвітлювати політичну обстановку у своєму районі, вивчати характер діяльності місцевих політичних організацій та рухів, вербувати

таємну агентуру й керувати її роботою, організувати зовнішній нагляд*, проведення обшуків у осіб, що підозрювалися у скоєнні державних злочинів, їх арешти, а також навчання співробітників. Важливе місце за своїм статусом і завданнями займав Київський ОВ. Сфера його діяльності поширювалась і за межі столиці. В структурі відділу існував підрозділ, що здійснював контррозвідальну роботу на відрізку території від Києва до Броварів⁷.

Провідними службовими ланками територіальних ОВ були: канцелярія, секція зовнішнього догляду і таємна агентурна мережа.

У канцеляріях освідомчих відділів за встановленими для цього ДДВ зразками реєструвалися дані спостереження, агентурні записки, особи, котрі проходили у справах відділу; велися щоденники спостереження з відповідними зведеннями, справи з листуванням.

У разі необхідності проведення багатьох обшуків і арештів начальники ОВ подавали, по можливості заздалегідь, губернським старостам або градоначальникам списки осіб, котрі намічались для обшуків та арештів, з коротким зазначенням щодо кожної особи підстав до цих заходів і ступеня участі в злочинній діяльності. При одержанні від згаданих чиновників відповідних вказівок начальники освідомчих відділів діяли у визначеному вище порядку. Після вивчення речових доказів начальники ОВ через губернського старосту чи градоначальника надсилали в Департамент Державної варті детальне донесення про результати проведеної операції, додаючи до нього список осіб, котрі були обшукані й заарештовані, а також відомості про збереження речових доказів, які заслуговують на найбільшу увагу. Без згоди начальника освідомчого відділу в районі, на який поширювались його повноваження, не могли проводитись жодні обшуків чи арешти у справах політичного характеру, бодай з цього приводу надійшла вимога від уповноваженої на це іншої посадової особи. Щодо труднощів, котрі виникали у цих питаннях, начальник ОВ отримував вказівки від губернського старости чи градоначальника⁸.

У відповідності із затверженою Радою Міністрів «Тимчасовою постановою «Про заходи проти осіб, котрі загрожують державній безпечності Української Держави та її правопорядку» міністр внутрішніх справ на всій території України, губернські старости — у межах підвідомчих їм губерній, столичні й міські керівники — у межах підвідомчого їм регіону мали право давати розпорядження: про проведення обшуків і виймок у осіб, котрі підозрюються у вчиненні діянь, що загрожують державній безпеці країни та її правопорядку; про попередній арешт таких осіб. Строк попереднього арешту встановлювався: за постановами міністра внутрішніх справ — до двох місяців; за постановами губернських старост, столичних і міських отаманів — до двох тижнів. Цей термін за поданням старост і отаманів міг продовжити міністр внутрішніх справ до двох місяців.

Прокурорському нагляду надавалося право перегляду дізнання щодо осіб, заарештованих в порядку цієї постанови. В таких випадках прокурорський нагляд не вдавався до оцінки даних, що торкалися особи, а лише переконувався, що дізнання стосовно заарештованого проводиться саме з приводу тих дій, які містять загрозу державній безпеці України чи її правопорядку. В разі виявлення помилковості арешту представник прокурорського нагляду повинен був негайно сповістити про це безпосереднього прокурора Судової Палати, котрий здійснював передбачені законом заходи. При необхідності особи, заарештовані в порядку цієї постанови, могли примусово висилатися на строк до двох місяців з постійного чи тимчасового місця проживання в місцевості, визначені Радою Міністрів за особливим поданням міністра внутрішніх справ, або за межі Української Держави. Міністру внутрішніх справ за узгодженням з міністром юстиції та військовим міністром тимчасово надавалося право передавати до Військового Суду для розгляду за законами воєнного часу справи про вчинені приватними особами злочини, небезпечні для державного порядку та громадського спокою, навіть якщо ці злочини були скоєні в місцевостях, де не оголошено воєнний стан. До таких злочинів, крім зазначених у законі від 30 травня 1918 року про військову підсудність, відносились також всі злочини проти державного устрою України; напад на урядових осіб цивільних відомств при виконанні або з приводу виконання ними службових обов'язків; навмисне знищення або пошкодження майна, коли таке переслідується в порядку державного обвинувачення, а також фальшування грошових знаків⁹.

Необхідно зауважити, що цивільні державні установи зобов'язувалися доводити до ОВ інформацію, потрібну їм для виконання оперативних заходів. З цією метою навіть виробили відповідну процедуру для місцевої адміністрації. В той же час згідно з «Правилами для спільної роботи» система ОВ повинна була координувати свою діяльність як з іншими органами Державної варті, так і з військовим відомством. Сумною реалією часу була вказівка про надання службової інформації командуванню австро-німецького контингенту в Україні. Крім цього, останні намагались використовувати в своїх інтересах й агентурний апарат освідомчих відділів. Відомі спроби германського командування створити руками ОВ маріонеткову, «кишенкову» спецслужбу — освідомчо-агітаційне бюро, яке мало інформувати його про настрої населення та вести агітацію за існуючий лад і гетьмана. Проте рівноправне співробітництво, обмін розвідальною і контррозвідальною інформацією зі спецслужбами австро-німецького блоку налагодити не вдалося¹⁰.

Постійно велася робота по вдосконаленню управління оперативною діяльністю місцевих ОВ. Виходили циркуляри начальника центрального ОВ, директора ДДВ про конкретні заходи, спрямовані на поліпшення роботи відділів. Відповідні розпорядження щодо сприяння роботі цих підрозділів на місцях отримували від міністра внутрішніх справ представники територіальних органів влади. В період існування ОВ розробляли такі важливі директивні документи, як інструкція з політичного розшуку, інструкції щодо зовнішнього догляду з конкретних напрямків роботи, положення про прикордонні пункти, був також підготовлений проект положення про закордонні розшукові пункти. Але подальша доля цього важливого документа невідома¹¹.

Ефективним інструментом збору службової інформації в системі ОВ був зовнішній нагляд. Кількість філерів та їхнє грошове утримання залежали від розмірів губернських міст і ситуації в них. Найчисельнішим був контингент філерів міста Києва, де за штатом налічувалося 80 співробітників¹².

Важливим каналом отримання службової інформації була секретна агентура. На неї покладалося висвітлення настроїв різних верств населення України. Агенти вступали до політичних партій та організацій з метою збору інформації про їх діяльність та наміри¹⁴.

Створювалася й мережа конспіративних квартир для роботи з агентурою. За розрахунками, кожна квартира мала забезпечувати роботу оперативних співробітників з 20 агентами. На матеріальне забезпечення конспіративних квартир витрачалося 250-300 крб. на місяць залежно від категорії ОВ¹⁵.

При добуванні інформації про суспільно-політичне становище в Українській Державі здійснювалося й опрацювання періодичних (особливо партійних — *В.С.*) видань. Циркуляром голови МВС України від 27 вересня 1918 р. керівники місцевих органів влади зобов'язувалися передавати до відповідних ОВ місцеву пресу, з якої можна було б почерпнути відомості про політичні партії регіону. Крім того, «банк інформації» ОВ поповнився за рахунок передачі їм усіх оперативних справ колишніх царських жандармських управлінь, фондів місцевих рад, списків членів міських дум, державних органів радянської влади, профспілок тощо. Важливим джерелом інформації вважалися і колишні чини зовнішнього нагляду служб безпеки царського режиму¹⁶.

Департамент Державної варті багато уваги приділяв і фізичному пошуку в столиці злочинців різного ґатунку, в першу чергу — політичних. Він здійснювався за розробленою МВС «Інструкцією щодо заходів боротьби з бандитизмом» від 18 жовтня 1918 р., котра зобов'язувала: періодично у визначений міським головою час силами Державної варті проводити в усіх районах міста у готелях, нічліжках, приватних будинках та квартирах, мебльованих кімнатах перевірки проживаючих там осіб на предмет легітимності прибуття, перебування і діяльності в Києві, наявності справжніх документів (сусіди та інші мешканці мали засвідчити, що знають цих людей); посилювати нагляд за ресторанами, трактирами, притонами, публічними будинками, місцями масового відпочинку людей, підозрілих затримувати; на околицях міста, в приміських гаях та на пустирях організувати облави з метою затримання підозрілих осіб; вивчати політичні настрої і моральну благонадійність швейцарів та двірників, активніше використовувати їх у розшукових заходах, для чого встановити чергування двірників на відведених їм ділянках; щодо затриманих негайно проводити належні установочні дії, з'ясувати мету прибуття й діяльності в Києві; з особами, причетними до більшовизму, чинити у відповідності з тимчасовим законом про надзвичайні заходи боротьби з бандитизмом¹⁷.

Як уже зазначалося, в структурі центрального освідомчого відділу існувала група, що відповідала за безпеку на транспорті («Залізнична варта»). На неї були покладені завдання: збору агентурних відомостей про причини аварій (диверсій) на залізницях, про підозрілих осіб, що пересуваються по залізницях; оперативного обслуговування залізничних станцій на кордоні з радянською Росією і прикордонної смуги; ведення обліку підозрілих осіб, складання агентурних звітів¹⁸. Безперечно, такі заходи були не зайвими з огляду на значну кількість осіб, що прямували з боку Росії й регіонів дислокації сил «білого руху» для проведення розвідувально-диверсійних, терористичних, пропагандистських акцій проти Гетьманату.

Було розроблено директивний документ щодо підтримки безпеки в прикордонній смузі — «Тимчасове положення про Пограничні пункти». Такі пункти влаштувалися на кінцевих станціях. Розрізнялися «прикордонні пункти» (ПП) і «особливі спостережні пункти». Перші мали завдання не допустити в'їзду на територію Української Держави антиурядових і кримінальних елементів і розміщалися на станціях Орша, Клищі, Хутір Михайлівський, Коренево, Гостичево, Валуйки. Іншим різновидом пунктів були ті, що дислокувалися в тилу ПП і стежили за діями іноземців на підконтрольній ділянці прикордонної смуги. Вони функціонували на станціях Жлобин, Новобілиця, Ворожба, Білгород, Куп'янськ. Зауважимо, що за Брестською угодою УНР з Центральними країнами державний кордон України проходив через південь Білорусії й частину сучасного російського Чорнозем'я.

Загальне керівництво ПП здійснював директор ДДВ, він же призначав їхніх начальників. Особовий склад ПП здійснював перевірку документів у поїздах, вів спостереження за підозрілими пасажирами, перешкоджав ввезенню зброї, літератури антидержавного змісту, вивчав обстановку в прикордонних районах в інтересах освідомчих відділів¹⁹.

В інтересах безпеки в межах країни існували так звані «райони залізничної варті»: Київський, Лівобережний, Катеринославський, Харківський, Одеський, Південний. На станції Бахмач, Гребінка, Київ, Фастів, Козятин, Жмеринка були відряджені спеціальні співробітники для вивчення настроїв місцевого населення й відвернення злочинних дій на транспорті. Існував штатний розпис «районів» та інструкція для їх особового складу²⁰.

Потрібно сказати ще про одну важливу ділянку праці центрального Освідомчого відділу ДДВ. Для зносин МВС та його департаментів з їх місцевими установами й останніх між собою начальник ОВ Л. Пономарьов особисто розробив так званий рухомий шифр та створив відповідну службу. Зв'язок став більш надійним²¹. Щоправда, сучасні фахівці оцінюють цей шифр як дуже простий.

Таким чином, освідомчі (контррозвідувальні) підрозділи Державної варті (зустрічається і назва «інформаційні» — *В.С.*) мали власну організаційно-штатну структуру за територіальною ознакою й спеціальні підрозділи на транспорті. Розроблялися правові підвалини їхньої діяльності, були визначені форми, методи і засоби добування оперативної інформації, її опрацювання і реалізації в інтересах державної безпеки.

Аналіз системи підбору та підготовки кадрів Державної варті та її головних підрозділів показує, що при зарахуванні на службу до ДДВ перевага надавалася службовцям колишніх царських органів безпеки — поліції та жандармерії, адже це був єдиний на той час прошарок кваліфікованих спеціалістів з оперативно-розшукової діяльності, зовнішнього нагляду. Більше того, директор ДДВ П. Аккерман 1 серпня 1918 р. надіслав губернським старостам та градоначальникам телеграму такого змісту: «Прошу терміново запропонувати всім проживаючим в межах Вашої губернії колишнім жандармським офіцерам та нижчим чинам Корпусу жандармів і чиновникам, які служили в Російському Департаменті поліції, прибути в Київ, Департамент Державної Варті, Олександрівський палац, Освідом-

чий відділ, для отримання відповідного призначення в Києві та інших містах». На цей заклик прибували офіцери не тільки з України, а й з Росії. Таку кадрову політику Аккермана підтримувало командування австро-угорських окупаційних військ на Україні²¹. Думається, що саме широке залучення до служби цих фахівців дозволило у стислі терміни налагодити непогану роботу системи освідомчих відділів. Хоча не завжди ці професіонали були патріотами України. Багато з них були поза політикою і працювали за матеріальну винагороду. Кадровому забезпеченню контррозвідки сприяла і виважена політика щодо неї гетьмана П.Скоропадського.

Особлива увага приділялась комплектуванню освідомчих підрозділів ДВ. Керівництво ДДВ орієнтувало на необхідність підбирати для цієї служби людей, відданих справі, з досвідом роботи, енергійних, з позитивними моральними якостями. Адміністрація гетьмана з самого початку подбала про позапартійність силових структур, справедливо вбачаючи в цьому заповуку зосередження їхньої уваги виключно на загальнодержавних інтересах, про невторгання корпоративних і партійних кланів у роботу спеціальних органів, недопущення дискримінації при вирішенні питань щодо прийняття на службу тієї чи іншої особи. 1 серпня 1918 р. було ухвалено закон «Про політично-правове становище службовців військового відомства», за яким військовослужбовцям суворо заборонялося входити «до складу і брати участь у будь-яких спілках, гуртках, товариствах, партіях... та інших організаціях, що мають політичний характер»²². Такі ж вимоги висувалися і до співробітників ДДВ.

У відповідності із законом, ухваленим Радою Міністрів і затвердженим 30 травня 1918 р. гетьманом П.Скоропадським, чиновники Державної варті як урядовці, що перебували на державній службі, а також особи, котрі виявили бажання вступити на цю службу, повинні були дати обітницю такого змісту: «Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси й добробут». Того, хто відмовлявся дати обітницю, не приймали на службу або звільняли зі служби»²³.

Для підготовки співробітників ДВ були створені спеціальні школи і курси. Останні відкривалися у кожній губернії у відповідності з розпорядженням повітового старости чи міського отамана. Через них були зобов'язані пройти всі чини ДВ — до помічників начальників районної варті включно.

Що стосується шкіл, то в них підвищували кваліфікацію переважно керівні кадри варті за конкретними напрямками роботи (були школи підвищення кваліфікації начальників відділів та їх помічників, працівників розшукових підрозділів політичної варті та ін.)²⁴. Для слухачів читалися лекції з поточної політики, географії, української та російської мов, юридичних і спеціальних дисциплін. Велика увага в навчальному процесі приділялась аналізу політичної, оперативної та кримінологічної обстановки в Україні. Усе це дає підстави вважати, що підготовка та підвищення кваліфікації співробітників ДВ організовувались відповідно до напрямків і обсягів їх роботи згідно з вимогами часу.

Як бачимо, уже в ті часи визначились основні структурні елементи, головні напрямки та функції діяльності контррозвідки, котрі в цілому притаманні оперативно-розшуковій діяльності і сьогодні.

Оперативно-розшукова діяльність від самого початку зародження національних спецслужб мала багатофункціональний характер в силу різноманітності завдань по захисту державності України. Це визначило і ряд окремих напрямків цієї роботи.

Насамперед слід торкнутися оперативних заходів проти антиурядових політичних партій та організацій. У спеціальному циркулярі МВС України від 31 жовтня 1918 р. окреслювалося коло організацій, котрі «безумовно шкідливі й небезпечні для існування державного ладу в Україні». До таких було віднесено осередки РКП(б), КП(б)У, російських та українських соціалістів-революціонерів (есерів), партії та гуртки анархістської течії, російські націоналістичні партії на Україні, що перебували на позиціях «непоодільності»²⁵. Як відомо, всі ці політичні об'єднання виношували плани повалення гетьманського уряду насильницьким шляхом, вели підривну нелегальну роботу, застосовували диверсійно-терористичні засоби боротьби, підтримувалися з-за кордону ворожими Україні силами.

Керівництво МВС зобов'язувало освідомчі органи встановлювати зовнішню та агентурне спостереження за діяльністю цих організацій та їх окремих функціонерів, з'ясовувати їх плани, контакти із закордонними колами, викривати явочні квартири, друкарні тощо²⁶. Циркуляром від 18 вересня 1918 р. системі ОВ було поставлене завдання збирати інформацію про розповсюдження такими організаціями агітаційних матеріалів: де, куди, за яких обставин, в якій кількості, в якій спосіб надходить підривна література²⁷.

У полі зору гетьманської контррозвідки перебували й повстансько-партизанські рухи, а також незаконні збройні формування, робота проти яких передбачала: встановлення їх чисельності, дислокації, намірів, арешт ватажків. При цьому ОВ діяли спільно із загальною вартою, військовими органами, австро-німецькими військами. Зрозуміло, силами ОВ неможливо було припинити діяльність цих формувань, тим більше, що повстансько-партизанський рух був спричинений об'єктивними суспільно-політичними обставинами.

Не менш важливою була робота контррозвідки і проти терористичних груп, котрі, як правило, формувалися при підтримці радянської Росії й російського «білого руху». Головною метою терористи визначали фізичне знищення гетьмана П.Скоропадського.

За умов активної підривної роботи іноземних спецслужб та підпілля різних орієнтацій особливого значення набувало оперативне забезпечення боєздатності самих органів Державної варті. Освідомчі відділи докладали зусиль і до підтримки внутрішньої безпеки.

Сили освідомчих відділів залучалися і до боротьби з особливо небезпечними кримінальними злочинами, які здійснювались організованими угрупованнями.

Перспективним аспектом оперативно-розшукової роботи проти кримінальної злочинності було співробітництво зі спеціальними органами інших державних інституцій на території Росії щодо розшуку, затримання злочинців, обміну службовою інформацією.

Заслугує на увагу діяльність освідомчих відділів по оперативному забезпеченню боєздатності Збройних сил Гетьманату, що викликалось необхідністю протистояти підривній роботі іноземних спецслужб і внутрішніх антиурядових елементів.

Освідомчі відділи проводили оперативно-розшукові заходи і за фактами злочинів проти мирного населення у воєнний час...

Під час збройного повстання проти гетьмана П.Скоропадського у листопаді-грудні 1918 р. ряд добровільних формувань, що воювали на боці влади, створили власні спеціальні підрозділи. Так, «Волинський військовий відділ» мав у складі штабу і секцію розвідки. Окрім розвідки сил противника, складання відповідних звітів і ведення карт, цей підрозділ займався виявленням фактів підривної роботи повстанців, саботажу, виступів проти влади²⁸.

У листопаді 1918 р., після початку бойових дій між повстанцями і гетьманом, з ініціативи ОВ при київському губернському старості були створені військова розвідка і контррозвідка з офіцерів і філієрів відділу. Ці органи проводили роботу в прифронтовій смузі на лівому березі Дніпра до станції Бровари. Командування гетьманської армії неодноразово висловлювало подяку працівникам цього підрозділу за добування корисної військової інформації й контррозвідувальне забезпечення тилу армії²⁹.

Короткий огляд становлення і функціонування загальнодержавної контррозвідки в період правління гетьмана П.Скоропадського дає підстави для висновку, що у формі «освідомчих відділів» Державної варті вперше в історії державного будівництва України було започатковано створення повноцінних контррозвідувальних органів. Вони мали досконалу структуру, котра включала центральний апарат, територіальні підрозділи, негласний апарат і допоміжні служби, кваліфіковано використовували службовий інструментарій.

Необхідність створення в збройних силах Української Держави спеціальних розвідувальних органів для здобуття різнопланової військової, воєнно-політичної та військово-технічної інформації щодо країн імовірного чи діючого противника зумовлювалась низкою конкретних історичних обставин. Але найголовнішими були дві з них: наявність ювілейної загрози для суверенітету й територіальної цілісності України з боку радянської Росії, «білого» руху (Добровольчої армії), а також Румунії, яка захопила частину української території (Південну Бессарабію, Північну Буковину) й виношувала подальші агресивні плани щодо України. Все це вимагало послідовної роботи по збору відомостей про військові плани та стан збройних сил вищезгаданих держав та їх союзників; нагальна потреба розбудови у цих умовах збройних сил Української Держави, в тому числі її складової частини — військової розвідки, без якої армія і флот не спроможні вирішити покладені на них завдання.

У структурі Генштабу були розвідочний відділ — головний орган військової розвідки — та закордонний відділ, що організовував роботу військового аташа³⁰.

Як свідчить штаб Головного управління Генштабу, що був прийнятий 21 червня 1918 р. на Раді військового міністра, розвідочний відділ очолював полковник Колосовський з помічником в ранзі осавула. Відділ мав три частини, спрямованість діяльності яких дає уявлення про пріоритетні напрямки оборонних зусиль Гетьманату. Перша частина — Румунія, Болгарія, Туреччина. Друга частина — Росія, Кавказ та інші регіони (тобто ті держави, що утворилися після розпаду Російської імперії). Третя частина — зв'язок з союзними арміями, їх командуванням, тобто державами Четверного блоку. Перша та друга частини організовували добування, збір і вивчення даних про воєнно-політичну ситуацію в країнах, котрі були об'єктами зашкваченості, їх збройні сили, військово-економічний потенціал, склад, розташування, стан, характер дій та наміри їх військ³¹.

Таким чином, плани організації діяльності розвідки спрямовувалися на всебічне розвідувальне вивчення суміжних з Українською Державою країн. Але головними напрямками розвідувальних зусиль були радянська Росія і Румунія.

Документи Генштабу Української Держави дають певне уявлення про головні форми і методи роботи, що планувалося застосовувати для здобуття таємної військової та політичної інформації. До цих форм належали «періодична посылка за кордон таємних агентів з особливими дорученнями», використання «постійних особливих агентів за кордоном» (імовірно, що на увазі малися завербовані громадяни іноземних держав або ж співробітники нелегальних резидентур української розвідки). Закордонна агентура й співробітники розвідки повинні були організувати «покуп... важніших таємних документів (наприклад, планів мобілізації), вартість яких лічиться на десятки, а то й сотні тисяч карбованців».

Військова розвідка орієнтувалась і на здобуття інформації про живу силу армії потенційних противників, засоби збройної боротьби, що мають у розпорядженні, прикордонну смугу, яка стане першочерговим театром воєнних дій.

Приділялася увага збереженню конспірації в діяльності розвідки, особливо — забезпеченню таємності у роботі з агентурою та при проведенні розвідувальних операцій в цілому.

Існувала і можливість для здобування розвідувальної інформації у межах України. На її територію внаслідок міграційних процесів потрапила значна кількість громадян з інших регіонів колишньої Російської імперії. Серед мігрантів, крім тисяч офіцерів, було чимало представників технічної та наукової інтелігенції, ділових людей — носіїв важливої для розвідників інформації.

Військова розвідка застосовувала й технічні засоби, насамперед радіоперехоплення³². В процесі дослідження не виявлені документи про наявність в структурі Генштабу Гетьманату окремого підрозділу військової контррозвідки. Питаннями контррозвідувального забезпечення збройних сил займалися: розвідочний відділ Генштабу та відповідні служби ДДВ. При розробці законодавчих актів Гетьманат передбачав покарання за навмисні дії по підруву обороноздатності країни. Проект відповідного закону передбачає покарання безстроковою каторгою за вбивство командирів військових з'єднань і частин, пошкодження захисних засобів укріплення пункту або військового корабля. За зведення з ладу військових об'єктів, озброєння, засобів зв'язку, шляхів сполучення — покарання стратою³³. Саме виявленням, попередженням і розкриттям подібних злочинів займалася контррозвідка Гетьманату.

Важливим засобом здобуття розвідувальної інформації була й військова авіація⁴⁴. Військова розвідка Української Держави працювала досить професійно й ефективно. Підтвердженням цього, наприклад, можуть служити матеріали розвідувальних звітів Генштабу, що містять докладні відомості про штатну організацію, чисельність, озброєння, командні кадри, дислокацію та передислокацію з'єднань, частин і залоги Червоної армії, складені за наслідками обробки відомостей агентури й радіорозвідки.

Суттєвим каналом добування розвідувальної інформації була і військова дипломатія Української Держави. Вже навесні 1918 р. почалася робота по створенню організаційних і директивних засад військового аташату. Його працівники («військові агенти» за тогочасною термінологією) мали призначатися з офіцерів Генштабу. При цьому встановлювалися суворі вимоги щодо професійних і моральних якостей кандидатів на військово-дипломатичну роботу⁴⁵.

Керівним органом військової дипломатії у складі Генштабу був відділ закордонного зв'язку або закордонний відділ. Саме цей підрозділ взяв на себе основне навантаження по формуванню системи військово-дипломатичного представництва України, оскільки військовий аташат «необхідний для постійного зв'язку з центрами думки і військової науки приязних держав, а також для ознайомлення з становищем і поступом військових дій в них»⁴⁶. Отже, за намірами Генштабу головними функціями військової дипломатії мали бути постачання інформацією про стан збройних сил іноземних держав і вивчення кращих надбань військово-теоретичної думки за кордоном.

31 травня 1918 р. начальник Генштабу затвердив цілком таємну «Інструкцію закордонним військовим агентам при представниках (по частині розвідочній)». Цей документ був першою комплексною директивою щодо організації поточної роботи українського військового аташату по збору інформації про стан збройних сил і військового будівництва країн акредитації. Інструкцію можна розглядати і як концептуальний документ щодо цілеспрямованого збору відомостей розвідувального характеру, виходячи з тогочасного рівня уявлень про завдання військової розвідки як такої⁴⁷.

Інструкція мала вичерпну схему збору інформації, котра потрібна була Генштабу для врахування при розробці оборонної стратегії Української Держави та раціонального будівництва її Збройних сил.

Позитивною рисою згаданої інструкції є і те, що в ній міститься досить детальний перелік відомостей військового характеру, які мають збирати військові агенти (військові аташе) Української Держави в країнах акредитації. При цьому варто зазначити, що з воєно-політичної й військово-штабної точок зору цей перелік складений вельми кваліфіковано й містить усі головні інформаційні орієнтири в галузі військової розвідки того періоду. Водночас в інструкції є чимало серйозних прогалин стосовно самої організації діяльності військових агентів. Зокрема, в документі не зазначені: статус військових агентів, їх місце в структурі закордонних представництв Української Держави й дипломатичні права; особливості взаємодії військових аташе з «чистими» дипломатами, представниками інших спецслужб України за кордоном, а також з військовими агентами інших держав у країні акредитації; основи роботи із закордонними конфіденційними джерелами інформації й пов'язані з цим вимоги; основи таємного діловодства; система зв'язку та багато іншого. Можна припустити, що ця інструкція була підготовлена кваліфікованим штабистом, котрий, однак, не мав ґрунтовних знань і навичок у сфері практичної організації військової розвідки.

Головними методами роботи військових дипломатів України були: встановлення та розвиток контактів з представниками урядових та військових кіл країн, де вони перебували (на це асигнувалася більша частка коштів); вивчення як офіційним, легальним шляхом, так і через таємні джерела іноземних збройних сил, опрацювання спеціальної періодичної літератури та наукових джерел зарубіжних країн з метою вилучення відповідних даних та інші. Військовий аташат працював не тільки в інтересах військового відомства, але й надавав суттєву допомогу цивільній дипломатії, здобуваючи важливу для неї інформацію.

Поступове накопичення досвіду роботи за кордоном військовою дипломатією та військовою розвідкою сприяло уточненню їх функцій, дозволило зробити певні висновки щодо підбору й підготовки кадрів. Про це свідчить, наприклад, доповідь начальника першого генерал-квартирмейстерства начальнику Генштабу: «Розвідочному відділу повинно бути доручено всестороннє вивчення неприязнелської армії, а також території противника, по можливості і такому ж об'ємі, як в статистичному відділі...». Тобто, йшлося про комплексну розвідку військового потенціалу зарубіжних держав.

На відділ закордонного зв'язку пропонувалося покласти все таємне листування з військовими агентами, розробку нових шифрів для конспіративних зносин, забезпечення режиму таємності навколо контактів Центру з конфіденційними джерелами інформації, а також офіційну репрезентацію Генштабу перед військово-дипломатичними представниками інших держав в Україні, супроводження їх у службових подорожах по країні.

Документ націлював підрозділи розвідки аташату на щільну взаємодію. Висловлювалося побажання мати при кожному військовому аташе помічника для організації роботи українських дипломатичних резидентур. На посади військових агентів у провідних країнах Європи (Німеччині, Австрії, Англії, Франції, Туреччині та ін.) пропонувалося призначати лише тих офіцерів аташату, що вже мали попередній досвід роботи в країнах, менш значних за місцем і роллю у міжнародних відносинах (Болгарія, Греція, Румунія, Швеція, Сербія та ін.)⁴⁸.

Характеризуючи органи безпеки періоду Гетьманату, слід зазначити, що ряд підрозділів спеціального призначення, діяльність яких спрямовувалася на захист безпеки самого гетьмана та на протидію замахам на існуючий державний лад Української Держави, функціонував у межах Особливого штабу П.Скоропадського.

У структурі штабу гетьмана існував Особливий відділ (далі — ОСБВ). В «Положенні про Особливий відділ Штабу Гетьмана П.Скоропадського, компетенцію його посадових осіб і підрозділів» до функцій цієї інституції віднесені інформування про різні політичні та національні рухи, їх ставлення до особи гетьмана; інформування про боротьбу правоохоронних органів з антидержавною діяльністю політичних партій, організацій та окремих осіб, які прагнуть підірвати гетьманську владу; збір відомостей про діяльність за кордоном нелояльних до гетьмана політичних партій

і течій, підривна робота яких може негативно відбитися на внутрішньому становищі та міжнародній політиці України, виконання особливих доручень гетьмана в межах компетенції ОСБВ».

Районні офіцери ОСБВ, котрі призначалися до кожної з 8-ми губерній держави, мали права командирів окремих батальйонів і були своєрідними повноважними представниками ОСБВ в регіоні.

Юридичне відділення спеціалізувалося головним чином на веденні дізнання і слідства. Однак головне навантаження в структурі ОСБВ припадало на інформаційне відділення, яке очолював помічник начальника відділу».

До засобів добування службової інформації ОСБВ, крім зовнішнього нагляду, належала й агентурна робота. В кошторисі видатків ОСБВ передбачалися витрати на «секретно-агентурні потреби», згадуються агенти та «спостерегачі» відділу (зовнішній нагляд)».

Особливий відділ мав широкі повноваження. Співробітники за розпорядженням начальника відділу чи його помічника мали право здійснювати арешти в установленому законом порядку. Відповідним чиновникам відділу надавалися права військових цензорів. Органи Державної варті, кримінального розшуку, митниці, прикордонна, лісова та залізнична охорона зобов'язувалися співробітничати з ОСБВ, точно виконувати його розпорядження, доповідати про всі виявлені антидержавні дії. Українська дипломатія повинна була сприяти ОСБВ, переправляти його матеріали дипломатичною поштою, надавати відомості зарубіжній пресі».

У наявних архівах дуже мало документів щодо оперативної діяльності ОСБВ. Проте й ті матеріали, що збереглися, дозволяють скласти певне уявлення про поточні справи відділу. Насамперед робота спрямовувалася на розслідування протиправних дій у сфері державного управління, котрі мали ознаки політичних злочинів».

У полі зору ОСБВ перебувала й оперативна обстановка в столиці держави...

Особливий відділ брав на себе і певні контрольно-інспекційні та координаційні функції стосовно інших спеціальних та правоохоронних органів (розвідувальних, контррозвідувальних, міліцейських), ряду державних установ. Підрозділами ОСБВ проводився збір агентурної інформації про збройні виступи проти існуючого ладу».

Таким чином, функціональна спрямованість ОСБВ на протидію особливо небезпечним антидержавним та службовим злочинам, проведення агентурної роботи та зовнішнього догляду дозволяють вбачати в ньому спеціальний орган по захисту державної безпеки України. Причини виникнення свого роду «особистої гетьманської спецслужби» можна пояснити принаймні двома обставинами: складною оперативною обстановкою в державі в цілому й авторитарним характером самого режиму П.Скоропадського.

Відзначаючи певну ефективність роботи ОСБВ, слід сказати, що виникали ситуації, коли він та інші спеціальні органи дублювали один одного в поточній діяльності. Як уже йшлося вище, справою розшуку осіб, що залямували себе воєнними злочинами в період радянської окупації Києва, займалися освідомчі відділи Департаменту Державної варті МВС. Такі ж функції виконував і Особливий відділ». Звертає на себе увагу та обставина, що як ДДВ, так і ОСБВ за структурою та повноваженнями схожі на підрозділи Департаменту поліції Російської імперії. Це дає підстави вважати, що гетьман намагався використати апробований часом досвід згаданого відомства при створенні «особистої» спецслужби.

У структурі штабу гетьмана існували спеціальні підрозділи, які займалися захистом особи П.Скоропадського та членів його родини. Вже зазначалося, що деякі екстремістські організації виношували плани та вели підготовку замаху на гетьмана. У штабі піклування про особисту безпеку глави держави покладалося на гетьманський комендант, котрому підпорядковувалися Гетьманський конвой та Особиста охоронна команда. Конвой займався охороною Гетьмана та його родини і прирівнювався за статусом до кавалерійського полку.

Особиста Охоронна команда прирівнювалась до піхотного полку й комплектувалась з «відбірних і надійних осіб». На неї покладалася охорона гетьманської резиденції та самого гетьмана під час його подорожей. Співробітники команди несли службу на постах усередині гетьманського палацу, здійснювали нагляд за навколишньою територією та будинками. Крім того, особиста охорона вела спостереження за персоналом, що обслуговував гетьмана, підтримувала контакти з центральними й місцевими правоохоронними органами у справах своєї компетенції».

Існувало «Положення про особисту Охоронну команду Гетьмана». Це — короткий підзаконний акт, котрий частково регламентує діяльність чинів особистої Охоронної команди П.Скоропадського, яка виконувала функції фізичної охорони гетьмана та членів його родини. З точки зору інтересів контррозвідки це положення містить лише основні принципи взаємодії особистої Охоронної команди гетьмана із спеціальним органом — Особливим відділом штабу гетьмана і місцевими розшуковими підрозділами.

До сил безпеки гетьмана відносилися і Загін окремого призначення, який складався з двох взводів».

Підбиваючи підсумки розгляду процесу становлення і розвитку спеціальних служб Української Держави гетьмана П.Скоропадського, можна зазначити, що у складних внутрішніх і міжнародних умовах уряд України зробив відчутні кроки на шляху формування органів безпеки різної функціональної спрямованості. У формі «освідомчих відділів» Державної варті вперше в державотворчій історії України започатковуються повноцінні органи контррозвідки. Вони мали досить досконалу структуру: центральний апарат, територіальні підрозділи, негласний склад, аналітичні й допоміжні підрозділи. Велася наполеглива робота по відверненню розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб і пов'язаного з ними підриву, боротьба з незаконними озброєними формуваннями, терористичними групами, особливо небезпечними кримінальними злочинцями; виокремився (хоча й дещо умовно) такий напрям, як забезпечення внутрішньої безпеки силових структур держави.

У процесі формування системи освідомчих органів (контррозвідки) бачимо конструктивні підходи до підбору їх особового складу, куди увійшло чимало досвідчених професіоналів оперативно-розшукової діяльності. Почалася підготовка кадрів для територіальних підрозділів, окреслилися основні напрями цілеспрямованої кадрової політики.

Звертає на себе увагу кваліфіковане застосування всього спектра спеціальних методів роботи. Створюються агентурні позиції у найбільш впливових політичних партіях, суспільно-політичних організаціях, збройних силах. Залу-

чаються громадяни до співробітництва на довірчій основі. Використовуються методи зовнішнього нагляду. Ведеться аналітична обробка одержаної інформації, здійснюються окремі профілактичні заходи з метою попередження державних злочинів. Освідомча служба тісно взаємодіє з іншими силовими відомствами.

У сфері військової розвідки значним досягненням Гетьманату було вдосконалення її системи. Діяльність розвідувальних структур спрямовувалася на забезпечення пріоритетних стратегічних зусиль Генштабу в інтересах оборони, виявлення найбільш небезпечних для держави зовнішніх загроз.

В умовах напруженої оперативної обстановки в Україні в складі Особистого штабу гетьмана П. Скоропадського був створений Особливий відділ, який, окрім вирішення найвідповідальніших питань захисту безпеки держави та особи самого гетьмана, виконував і певні контрольно-інспекційні та координаційні функції відносно інших спеціальних та правоохоронних органів.

Але, незважаючи на досить солідний рівень організації діяльності органів безпеки, вони все ж таки не змогли вирішити покладених на них завдань. І причини цього були дуже серйозні. Подальше зростання соціально-економічної напруженості в Україні призвело до загального антигетьманського повстання, очоленого партіями соціалістичного спрямування, котрі об'єдналися в Український Національний Союз, що виділив зі свого складу керівний орган антигетьманської боротьби — Директорію — під проводом соціал-демократа В. Винниченка.

Не вдаючись до аналізу причин поразки Гетьманату, — це тема окремого дослідження, — зазначимо, що гетьманська доба є важливою сторінкою в історії спецслужб України, хоча б тому, що саме в цей період були сформовані повноцінні, як в структурному, так і в змістовному відношенні спеціальні служби, а їх досвід ліг в основу функціонування наступних органів безпеки національної державності. Водночас, історичні уроки досить повчальні. Вони свідчать, що коли професійне підмінюється політичним, потенціал безпеки держави різко знижується. Діяльність спецслужб втрачає свою ефективність.

¹ Державний вісник. — 1918. — №10; Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.4, 6-баз.; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф.1064, оп.1, спр.78, арк.1-3з.
² ЦДАВО України, ф.12, оп.1, спр.16, арк.54-57; Державний вісник. — 1918. — №38.
³ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.5; Державний вісник. — 1918. — №38; ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.288, арк.1-2зв.
⁴ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.4 зв.
⁵ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.16, арк.65; спр.58, арк.6, 11.
⁶ Там же, арк. 60-62, ф.1794, оп.1, спр.19, арк.149-149зв.; Державний вісник. — 1918. — №38.
⁷ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.4 зв.
⁸ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.58, арк.26-28; Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.9-10.
⁹ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.58, арк.35-36 зв.; ф.1092, оп.2, спр.158, арк.136-136 зв.
¹⁰ Там же, ф.1794, оп.1, спр.16, арк.65-65 зв.; ф.1216, оп.1, спр.16, арк.64; спр.62, арк.23, 35-35 зв.; спр.63, арк.21; ф.1064, оп.1, спр.13, арк.51-51зв.; Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.11-12. ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.16, арк.65-67.
¹¹ Там же, спр. 58, арк.31.
¹² Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.5 зв., 29.
¹³ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.58, арк.5, 32.
¹⁴ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.12-12зв.
¹⁵ ЦДАВО України, ф.1794, оп.1, спр.16, арк.81-81 зв.
¹⁶ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.5.
¹⁷ Там же, арк.14, 15, 15 зв.
¹⁸ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.16, арк.67.
¹⁹ Там же, ф.1092, оп.2, спр.713, арк.13-13 зв.
²⁰ Там же, ф.1216, оп.1, спр.48, арк.228-229; ф.1064, оп.1, спр.16, арк.72-72 зв.
²¹ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.23 зв.; Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського

(1873-1945). — К.: Академпрес, 1993. — С.62.
²² Державний вісник. — 1918. — №11; ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.36, арк.70-70 зв.
²³ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.36, арк.46; Державний вісник. — 1918. — №38.
²⁴ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.18.
²⁵ Там же, арк.12.
²⁶ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.63, арк.14-15.
²⁷ Там же, арк.21.
²⁸ Там же, спр.64, арк.96.
²⁹ Там же, ф.1077, оп.1, спр.28, арк.2, 13; Крип'якевич І. І. Ігнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). — 4-е вид., змін і доп. — Львів: Світ, 1992. — С.425.
³⁰ ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.28, арк.35.
³¹ Ронге М. Разведка и контрразведка. — М.: Госвоениздат, 1939. — С.137.
³² ЦДАВО України, ф.1074, оп.1, спр.24, арк.98.
³³ Гражданская война и иностранная интервенция в СССР: Энцикл. — М.: Л.: Сов. энциклопедия, 1987. — С.20.
³⁴ ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.45, арк.2.
³⁵ Веденєв Д. З історії розвідки і військової дипломатії України // Розбудова держави. -1993. — №9. — С.21.
³⁶ ЦДАВО України, ф.1074, оп.1, спр.45, арк.11.
³⁷ Там же, ф.1077, оп.1, спр.28, арк.3, 41-42.
³⁸ Там же, ф.2469, оп.1, спр.1, арк.44 зв.-45.
³⁹ Там же, арк.46, 47 зв.-49 зв., 78-78 зв.
⁴⁰ Там же, спр.7, арк.7-7зв.
⁴¹ Там же, спр.1, арк.48-49.
⁴² Там же, спр.7, арк.1, 2 зв.-3.
⁴³ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. — М.: Госполитиздат, 1942. — С.145-146, 149-151.
⁴⁴ ЦДАВО України, ф.1216, оп.2, спр.1, арк.27-30.
⁴⁵ Там же, ф.2469, оп.1, спр.1, арк.39-39 зв., 66 зв., 68, 70 зв.
⁴⁶ Там же, арк.39-40 зв., 75-76.

Олег Машевський

Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі культури, науки, мистецтва

29 квітня 1918 р. правими політичними силами за підтримки німецького і австрійського командування було здійснено державний переворот. Розпущено Центральну Раду. Демократичний лад УНР — замінено монархічним. Україну названо Українською Державою. В той же день Хліборобський Конгрес, який склався з 6432 уповноважених представників від восьми українських губерній, обрав Павла Скоропадського гетьманом України¹. В «Грамоті до всього українського народу» та «Законах про тимчасовий державний устрій» сповіщалось, що гетьман тимчасово, до скли-